تفسیر مصباح الهدی

حمید سلیم‌گندمی*

چکیده: نگارنده در این گفتار، تفسیر مصباح الهدی نوشته میرزا جواد تهرانی را شناسانده، شیوهٔ تفسیری و درونمایهٔ آن را مرور می‌کند. شرح حال مختصر میرزا جواد تهرانی نیز در این گفتار آمده است.

کلید واژه: مصباح الهدی (کتاب) / تهرانی، جواد / علمای خراسان / تفسیر قرآن ـ تفاسیر شیعه.

۱. نگاهی کوتاه به زندگی مؤلّف[۱]

میرزا جواد آقا تهرانی در سال ۱۲۸۳ شمسی در تهران متولد شد. پدرش از تجّار متدیّن و مورد اعتماد بود.

دوران تحصیل ابتدائی را در تهران و دروس مقدمات حوزوی تا بخشی از دروس سطح را در قم گذراند و سپس در نجف اشرف از محضر استادان و عالمان بزرگواری همچون آیةالله حاج شیخ مرتضی طالقانی و آیةالله حاج شیخ محمّدتقی آملی

*. عضو هیئت علمی سازمان اسناد کتابخانهٔ جمهوری اسلامی ایران.

Email : hsalimgandomi@yahoo.com

۱. مطالب این بخش، برگرفته و تلخیص است از مقالهٔ «نگاهی به زندگی عالم ربانی آیةالله میرزا جواد آقا تهرانی» نوشتهٔ سید مهدی حسینی مجاهد است که در کتاب: مفسر ربانی آمده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

بهره‌های فراوان برد. به احترام مادر مکرمه‌اش که وی را بـه مـراجـعت بـه تـهران فراخوانده بود، به تهران بازگشت و پس از آن در سال ۱۳۱۲ شـمسی بـه مشـهد مقدس رفت و تحصیلات عالیه و معارف الاهی را در محضر مرحوم میرزامـهدی اصفهانی فراگرفت. این سال‌ها، دوران شکل‌گیری شخصیّت علمی و اخلاقی میرزا جواد آقا تهرانی بود.

پس از فوت میرزای اصفهانی، کرسی دروس فقه و اصول و معارف و تفسیر قرآن را بر عهده گرفت و در دو دوره درسی، تفسیر کامل قرآن کریم را برای شاگردان خود بیان داشت؛ به زبانی ساده و بی‌پیرایـه و عـاری از اصـطلاحات پـیچیده عـلمی. حاصل این تدریس تفسیر مصباح الهدی است که توسط یکی از شاگردانش تقریر شده است. درس اخلاق ایشان نیز شهرت داشت و اثری بر جان شنوندگان می‌نهاد. دو دوره نیز منظومه را همراه با نقد و بررسی تدریس کردند.

آثار چاپ شدهٔ استاد چنین است:

۱. فلسفه بشری و اسلامی؛ در بیان و ردّ مبانی فلسفه کمونیسم و ماتریالیسم.

۲. عارف و صوفی چه می‌گویند؟ در بیان مبادی و اصول تصوف و عرفان و ردّ آن.

۳. میزان المطالب در دو جلد؛ مباحث کلامی براساس قرآن و عترت.

۴. آئین زندگی و درس‌های اخلاق اسلامی؛ براساس آیات و روایات.

۵. بهائی چه می‌گوید؟ در رد فرقه ضاله بهائیت.

۶. بررسی در پیرامون اسلام؛ در ردّ نظریات احمد کسروی.

استاد محمّدرضا حکیمی، این کـتابها را «سـودمند و تـحلیلی» و واجـد «نـقد علمی» می داند.[۱]

وی در سحرگاه سه شنبه دوم آبان ۱۳۶۸ درگذشت و در قبرستان عمومی مشهد دفن شد.

۱. حکیمی، محمّدرضا، مبانی تفسیری مکتب تـفکیک [چـاپ شـده در] تـفسیر مـصباح الهـدی، ج ۱، ص ۴۰.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

۲. دربارهٔ تفسیر

این تفسیر، تقریر دروس تفسیری مفسّر است که با مقدمه استاد محمّدرضا حکیمی و براساس تقریرات محمّدباقر نوراللهیان و تحقیق سید مهدی حسینی مجاهد منتشر شده است. (قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضاعلیه‌السلام به همکاری دفتر فرهنگی مفاخر خراسان، ۱۳۸۸)

جلد اوّل تفسیر، سورهٔ حمد و آیات ۱ تا ۱۲۱ سورهٔ بقره و جلد دوم آیات ۱۲۲ تا ۲۵۳ سورهٔ بقره را دربر دارد.

این مجموعهٔ تفسیری قبلاً در مجموعهٔ آفاق نور جلد ۷ و ۸ به پیشگاه قرآن‌پژوهان عرضه و منتشر شده است.

جلد اوّل تفسیر ۴۹۵ صفحه دارد، شامل چند مقاله:

الف) مبانی تفسیر در مکتب تفکیک؛ به قلم استاد محمّدرضا حکیمی.

ب) در این مقاله مراحل احیای تفسیر را به اختصار توضیح می‌دهد.

ج) روش تفسیری آیةالله میرزا جواد آقا تهرانی و ویژگی‌های تفسیر مصباح الهدی/ محمّد عبداللهیان.

در این مقاله که بخش‌هایی از آن قبلاً در فصلنامه بینات سال هفدهم شماره ۶۵ چاپ و منتشر شده است، پنج ویژگی روش‌های تفسیری میرزا جواد آقا تهرانی در درس‌های تفسیر بیان شده است.

هدایتگری و سازندگی از ویژگی‌های اصلی درس‌های تفسیری مرحوم میرزا جواد آقا تهرانی بود.

د) «نگاهی به زندگی عالم ربانی آیة الله میرزا جواد آقا تهرانی» نوشته سید مهدی حسینی مجاهد که به تفصیل سرگذشت علمی، تألیفات، مشرب فکری و علمی،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

زندگی اخلاقی و معنوی، زندگی اجتماعی و سیاسی ایشان را توضیح می‌دهد.[1]

در پایان هر جلد، فهرست منابع و مآخذ و خلاصه تفسیر همان جلد به زبان عربی و انگلیسی آمده است.

۳. نگاهی به درون‌مایهٔ تفسیر

در این تفسیر، انواع مباحث به زبان ساده و در عین حال، استوار مطرح شده است. به تعبیر دیگر، کمترین میزان کاربرد اصطلاحات و تعبیرات علمی و غامض را

---

۱. دربارهٔ مؤلّف، رجوع به کتاب مفسر ربّانی شایسته است. این کتاب مشتمل بر مجموعه مقالات بزرگداشت آیة‌الله میرزا جواد آقا تهرانی است. (قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه‌السلام، ۱۳۸۸، ۸۵۶ صفحه)

بخش اوّل: این کتاب شامل ۱۸ مقاله به شرح زیر است:

۱. نگاهی به زندگی عالم ربانی آیة‌الله میرزا جواد آقا تهرانی / سید مهدی حسینی مجاهد.
۲. میرزا جواد آقا تهرانی، آیت بزرگ الاهی در ادب نفسی و پارسایی / محمّدمهدی رکنی یزدی.
۳. بی‌پیرایگی، راز رهایی / محمّدعلی سلطانی.
۴. میرزا جواد تهرانی، به روایت اسناد ساواک / به کوشش مهدی مهریزی، محمّد قنبری.
۵. روش تفسیری آیة‌الله میرزا جواد آقا تهرانی / محمّد عبداللهیان.
۶. حجّیّت ظواهر قرآن و نقش حدیث در تفسیر، با نگاه به تفسیر مصباح الهدی / سید ابوالفضل موسویان.
۷. خردگرایی در تفسیر مصباح الهدی / سید محمّدعلی ایازی.
۸. انسان‌سازی در تفسیر مصباح الهدی / حسن پویا.
۹. آیات الاحکام در تفسیر مصباح الهدی / محمّد فقیهی.
۱۰. دیدگاه‌های حدیثی عالم ربانی میرزا جواد آقا تهرانی / مهدی مهریزی.
۱۱. میرزا جواد تهرانی و مکتب تفکیک / سید حسن اسلامی.
۱۲. میرزای تهرانی و نقد صوفی / رضا بابایی.
۱۳. ارزش معرفت‌بخشی کشف و شهود عرفانی از نظر میرزا جواد آقا تهرانی / اصغر غلامی.
۱۴. اشتراک معنوی وجود از نظر میرزا جواد آقا تهرانی / محمّد بیابانی اسکویی.
۱۵. عرفان و تصوف از دیدگاه میرزا جواد آقا تهرانی / علی ملکی میانجی.
۱۶. احساس وظیفه شناسیِ عالم دینی / محمّدعلی سلطانی.
۱۷. مآخذشناسی میرزا جواد آقا تهرانی / هادی ربانی.
۱۸. حکمت قرآنی و فلسفه یونانی / استاد محمّدرضا حکیمی.

بخش دوم مصاحبه‌هایی در مورد مرحوم تهرانی است با حضرات آیات و اساتید: سید جعفر سیدان، علی‌اکبر الاهی خراسانی، حسین خزاعی، سید ابوالفضل موسوی کاهانی، محمّدرضا نوراللهیان.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

در این تفسیر می‌توان دید.

برای آشنایی با درون‌مایهٔ تفسیر، به چند گروه از مباحث، فهرست‌وار اشاره می‌شود.

۳ـ۱ـ مباحث عقاید

یکم ـ توحید

راه صحیح شناخت خدا، فطرت، نفی تعطیل و تشبیه ۱ / ۱۴۸ـ۱۵۰، ۲ / ۷۷ـ۷۸ و ۱۵۰ـ۱۵۷

دعوت جهانی توحید ۱ / ۲۱۷ـ۲۱۸

ردّ اندیشه‌های غلط در توحید ۱ / ۴۶۴ـ۴۷۱، ۲ / ۴۵۶ـ۴۵۷

علم الاهی ۱ / ۲۶۲ـ۲۶۵، ۲ / ۸۰ـ۸۴

معنی صحیح لقاء الله ۱ / ۳۰۰ـ۳۰۱، ۲ / ۳۵۱ـ۳۵۲

اسماء الله ۱ / ۲۶۵ـ۲۶۷

دوم ـ نبوت

ضرورت وحی و نبوّت ۱ / ۴۴۵ـ۴۴۷، ۲ / ۳۰۶ـ۳۱۳

تفاوت درجات پیامبران ۲ / ۴۵۰ـ۴۵۵

عصمت انبیاء (حضرت آدم علیه‌السلام) ۱ / ۲۷۴ـ۲۹۰

خلیفة الله بودن پیامبر ۱ / ۲۵۴ـ۲۵۹

سوم ـ امامت

ضرورت امامت به عنوان تداوم نبوت ۱ / ۱۶۵ـ۱۷۰، ۲ / ۳۱ـ۴۶ و ۴۲۶ـ۴۴۰

علم امام ۲ / ۹۰ـ۹۶

برخورد دشمنان با امامان معصوم علیهم‌السلام ۲ / ۱۴۳ـ۱۴۶

مرجعیت علمی اهل بیت علیهم‌السلام ۲ / ۲۴۲ـ۲۴۸

رجعت ۱ / ۳۳۱ـ۳۳۲، ۲ / ۴۲۰ـ۴۲۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

چهارم ـ معاد

کلّیّات معاد ۱ / ۲۴۸ـ۲۴۹

شفاعت ۱ / ۳۰۴ ـ ۳۲۲

خلود در عذاب ۱ / ۴۴۱

روح و برزخ ۲ / ۱۱۱ـ۱۳۰

پنجم ـ عدل

پاسخ به شبهه جبر ۱ / ۱۸۶ـ۱۹۰ و ۲۴۳ـ۲۴۴

معنای صحیح اضلال و هدایت ۱ / ۲۳۹ـ۲۴۰

ارتداد و حبط اعمال ۲ / ۳۲۵ـ۳۲۸

لوح محفوظ ۲ / ۴۱۶ـ۴۱۷

ششم ـ نکات دیگر

جایگاه مهم عقاید در زندگی انسان ۲ / ۱۷۸ـ۱۸۰

هویّت فرشتگان (مجرّدند یا نه؟) ۱ / ۲۶۸

نظر قرآن نسبت به مذاهب دیگر (نقد تفسیر پرتوی از قرآن) ۱ / ۳۵۵ـ۳۶۰

صائبین ۱ / ۳۵۳ـ۳۵۴

روح القدس ۱ / ۴۰۷

معنی «اِنساء» ۱ / ۴۳۹ـ۴۴۱

ایمان به غیب ۱ / ۱۷۸ـ۱۷۹

دگرگونی شب و روز ۲ / ۲۴۰ـ۲۴۲

۳ـ۲ـ مباحث اخلاقی

یکم ـ ویژگی‌های پسندیده

انفاق ۱ / ۱۷۹ـ۱۸۱، ۲ / ۳۳۵ـ۳۳۷ و ۳۱۵ـ۳۱۶ و ۴۲۲ـ۴۲۴

کمک به یتیمان ۲ / ۳۳۷ـ۳۴۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

حمد ۱ / ۱۵۳ـ۱۵۴
نعمت‌های خداوند ۱ / ۲۲۲ـ۲۲۵، ۲ / ۱۷۱
توحید عملی: تسلیم و ترک رهبانیت ۱ / ۳۳۹، ۲ / ۱۶۳ـ۱۶۶ و ۶۱ـ۶۲
تذکّر دادن انسان به مراحل خلقت ۱ / ۲۴۴ـ۲۴۸
تذکّر دادن به مسلمانان در قالب بیان قصّه‌های بنی‌اسرائیل ۱ / ۳۳۷ و ۳۷۷ـ۳۷۸
ضرورت تربیت ۱ / ۴۵۶ـ۴۶۱
ارزش نفس ناطقهٔ انسانی ۱ / ۴۲۱
خداوند، تنها پناه ۱ / ۴۴۲
آزمودن مؤمنان ۲ / ۸۴ـ۸۶ و ۱۳۰ـ۱۳۴ و ۳۱۴
دنیای ممدوح ۱ / ۴۵۰ـ۴۵۳
وحدت امّت و پیوند با حجّ ۱ / ۴۵۴ و ۲ / ۴۹ـ۵۱
نکاتی از تاریخ کعبه ۲ / ۵۴ـ۵۵
امّت وسط ۲ / ۷۸ـ۸۰
ثمرهٔ استقامت ۲ / ۱۰۳
اقسام صبر ۲ / ۱۰۸ـ۱۱۰ و ۱۸۵ـ۱۸۶ و ۳۱۷ـ۳۱۸
حیات، منحصر به این جهان نیست ۲ / ۱۱۰
رحمت واسعهٔ الاهی ۲ / ۱۴۶
مراتب صرف ثروت ۲ / ۱۸۲ـ۱۸۳ و ۲۳۵ـ۲۳۶
عدالت اجتماعی ۲ / ۲۳۷ـ۲۳۹
دعا ۲ / ۲۱۴ـ۲۲۶
وظایف عبادی و اخلاقی ۲ / ۱۸۴ـ۱۸۵
مقایسهٔ دوگروه از مردم ۲ / ۲۸۹ـ۳۰۲

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

نقل آموزنده از تاریخ ۲ / ۴۱۸ـ۴۱۹
سنّت‌های اجتماعی خداوند حکیم ۲ / ۴۴۴ـ۴۴۸

دوم ـ ویژگی‌های نکوهیده

نفاق و علائم آن ۲ / ۱۹۲ـ۲۱۶
قضاوت براساس ظاهر اعمال ۲ / ۳۱۸ـ۳۱۹
تعصبات جاهلی ۲ / ۱۶۷ـ۱۶۸
شکستن پیمان الاهی ۲ / ۷۰
شیطان و دلبستگی به او ۱ / ۳۸۹ـ۳۹۲ و ۴۱۸، ۲ / ۴۲۱
سوگند خوردن ۲ / ۳۵۳ـ۳۶۰
عدم ایمان وگرفتاری بشر ۱ / ۴۰۳ـ۴۰۴
عناد و نتیجهٔ آن ۲ / ۱۴۷ـ۱۴۸
شرک و مصادیق آن ۲ / ۱۶۱ـ۱۶۲

۳ـ۳ـ علوم قرآنی و تفسیری

حروف مقطعه ۱ / ۱۷۴ـ۱۷۵
قرآن، هدایت برای متقین ۱ / ۱۷۶ـ۱۷۷
اِفراد و جمع ۱ / ۱۸۴
تحدّی و وجوه اعجاز قرآن ۱ / ۲۲۷ـ۲۳۳
ارتباط آیات ۱ / ۳۳۴
نسخ آیات و احکام ۱ / ۴۳۷ـ۴۳۹، ۲ / ۴۰۶ـ۴۰۹
خطاب به پیامبر، و ارادهٔ دیگران ۲ / ۹۹
زمان نزول سورهٔ بقره ۲ / ۱۴۱
جمع بین ظاهر و تأویل ۲ / ۴۵۷ـ۴۵۹
عدم تنافی آیات ۱ / ۴۳۱ـ۴۳۲، ۲ / ۴۱۰ـ۴۱۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

تطبیق تاریخ اهل بیت با آیات قرآن ۲ / ۲۶۱ـ۲۶۹
تدوین قرآن و صیانت آن از تحریف ۲ / ۲۴۲ـ۲۴۳
مراتب نزول قرآن ۲ / ۲۰۸ـ۲۱۰
شأن نزول آیه قصاص ۲ / ۱۸۸
استفاده از آیات در تبیین معنی آیات دیگر ۱ / ۲۰۹ـ۲۱۴، ۲۷۴ـ۲۷۶، ۳۴۸ـ۳۵۱
جمع میان مصادیق مختلف ۱ / ۱۴۶، ۲۰۴ـ۲۰۵، ۲۴۱ـ۲۴۲
ضرورت رجوع به امام معصوم علیه السلام در تفسیر قرآن ۱ / ۱۶۶ـ۱۷۰
توضیح احادیث تفسیری ۱ / ۱۴۵ـ۱۴۶، ۱۶۱، ۲۰۵ـ۲۰۶
رفع اشکال از آیات ۱ / ۳۴۷ـ۳۵۱، ۳۸۲ـ۳۸۴

۳ـ۴ـ احکام

نماز ۲ / ۴۰۲ـ۴۰۵، ۴۱۲
روزه ۲ / ۲۰۲ـ۲۰۸، ۲۱۲ـ۲۱۴، ۲۲۷ـ۲۳۳
حجّ ۲ / ۱۳۶ـ۱۴۱، ۲۷۴ـ۲۸۸
بحث فقهی «لاجناح» ۲ / ۱۳۹ـ۱۴۱
اعتکاف ۲ / ۲۳۴
جهاد ۲ / ۲۵۱ـ۲۶۰، ۳۲۰ـ۳۲۴
تحریم خمر و قمار ۲ / ۳۳۰ـ۳۳۵
نکاح ۲ / ۳۴۱ـ۳۵۱
طلاق ۲ / ۳۶۱ـ۳۸۲، ۳۹۶ـ۴۰۰
عدهٔ وفات ۲ / ۳۹۰ـ۳۹۵، ۴۰۶ـ۴۱۴
رضاع ۲ / ۳۸۳ـ۳۸۹
وصیت ۲ / ۱۹۶ـ۲۰۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

قصاص ۲ / ۱۸۸ـ۱۹۵

بردگی ۲ / ۱۸۳ـ۱۸۴

تغییر قبله ۲ / ۱۰۲

۳ـ۵ـ مباحث لغوی

اشتقاق لفظ جلاله «الله» ۱ / ۱۴۷

حمد و مدح و شکر ۱ / ۱۵۵

ربّ ۱ / ۱۵۶

صیّب، سماء، صواعق ۱ / ۲۰۸ـ۲۰۹

لعلّ ۱ / ۲۲۰

جعل ۱ / ۲۲۲

ما ۱ / ۲۳۸

لُبس و لَبس ۱ / ۲۹۵

۳ـ۶ـ مباحث نحوی

تجزیه و ترکیب «ذلك الكتاب» ۱ / ۱۷۵ـ۱۷۶

تجزیه و ترکیب آیه ۵ بقره ۱ / ۱۸۳

تجزیه و ترکیب آیه «لیس البرّ» ۲ / ۱۸۰ـ۱۸۱

تجزیه و ترکیب آیه ۲۵ بقره ۱ / ۲۳۴

ضمیر «ها» در آیه ۱۷ بقره ۱ / ۱۸۳

بحث «لعلّکم تتّقون» ۱ / ۲۱۸

تکرار «اهبطوا» ۱ / ۲۸۶

جواب «لمّا» ۱ / ۴۰۹

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]

۴. نکات پایانی

۴ـ۱ـ کتاب به شیوه‌ای زیبا و خوش‌خوان چاپ شده است. چکیدهٔ عربی و انگلیسی و کتابشناسی منابع تحقیق در پایان هر مجلّد، بر دقّت کتاب و میزان بهره‌وری از آن می‌افزاید.

۴ـ۲ـ افزودن نمایهٔ موضوعی ـ الفبایی می‌تواند بر میزان استفاده از کتاب بیفزاید.

۴ـ۳ـ دربارهٔ دیگر مجلّدات کتاب، توضیحی داده نشده که آیا ادامه می‌یابد یا نه؟

۴ـ۴ـ با دقّت در فهرستی که در بند سوم آمد، روشن می‌شود که بعضی از توضیحات مؤلّف ذیل آیات، می‌تواند در قالب تک‌نگاری نسبتاً جامع در موضوع خود عرضه شود، مانند: عصمت انبیاء، ضرورت امامت، برزخ، حجّ. پیشنهاد می‌شود که در این‌گونه موارد، جزوه‌هایی مستقل برگرفته از این تفسیر عرضه شود.

و الحمدلله الذی هدانا لهذا و ما کنّا لنهتدی لولا أن هدانا الله.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1389.7.27.9.8]